MANG’ITLAR DAVRIDA BUXORO BEKLIKLARIDA BOSHQARUV TIZIMI

Nusratova Mohinur Asatullo qizi

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti, Tarix ta'lim yo‘nalishi 3-bosqich talabasi

Telefon: *+998 93 489 21 04*

Annotatsiya. Ushbu maqola Mang’itlar sulolasi davrida (1756–1920) Buxoro amirligining ma’muriy-hududiy tuzilishi va bekliklar boshqaruv tizimini har tomonlama tahlil qiladi. Tadqiqotda markaziy hokimiyatning bekliklarni nazorat qilish mexanizmlari, lavozimlar iyerarxiyasi va mahalliy boshqaruvning o‘ziga xos xususiyatlari yoritilgan. Shuningdek, maqolada amirlikdagi 27-28 ta yirik bekliklar va ularning iqtisodiy-siyosiy ahamiyati statistik ma’lumotlar asosida ko‘rsatib o‘tilgan. Mang’it amirlari, xususan Shohmurod va Nasrulloxon davridagi markazlashtirish islohotlari, beklarning vakolatlari va soliq tizimi bilan bog‘liq munosabatlar ilmiy jihatdan asoslangan.

Kalit so'zlar: Buxoro amirligi, Mang’itlar sulolasi, beklik, boshqaruv tizimi, Kushbegi, iyerarxiya, ma’muriy bo‘linish, soliq tizimi, markazlashtirish, Amir Nasrullo.

Аннотация. Данная статья всесторонне анализирует административно-территориальное устройство и систему управления бекствами в Бухарском эмирате в период правления династии Мангытов (1756–1920). В исследовании освещаются механизмы контроля центральной власти над бекствами, иерархия должностей и особенности местного управления. Также в статье на основе статистических данных показаны 27-28 крупных бекств эмирата и их экономико-политическое значение. Научно обоснованы реформы централизации в период мангытских эмиров, в частности Шахмурада и Насрулла-хана, полномочия беков и отношения, связанные с налоговой системой.

Ключевые слова: Бухарский эмират, династия Мангытов, бекство, система управления, Кушбеги, иерархия, административное деление, налоговая система, централизация, Эмир Насрулла.

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the administrative-territorial structure and the system of governance in the bekliks (districts) of the Bukhara Emirate during the Mangit dynasty (1756–1920). The study highlights the central government's mechanisms for controlling the bekliks, the hierarchy of positions, and the specifics of local administration. Based on statistical data, the article identifies the 27-28 major bekliks and their socio-economic significance. It scientifically substantiates the centralization reforms during the reigns of Mangit emirs, particularly Shahmurad and Nasrullah Khan, as well as the powers of the beks and tax-related relations.

Keywords: Bukhara Emirate, Mangit dynasty, beklik, management system, Kushbegi, hierarchy, administrative division, tax system, centralization, Emir Nasrullah.

Kirish. Buxoro amirligi XVIII asrning o‘rtalaridan boshlab O‘rta Osiyo mintaqasida eng qudratli va barqaror davlatlardan biri sifatida shakllandi. Mang’itlar sulolasining hokimiyat tepasiga kelishi (1756-y.) nafaqat siyosiy elitaning almashinuvi, balki davlat boshqaruv tizimida yangi bosqichni boshlab berdi. Avvalgi Ashtarxoniylar davrida kuzatilgan feodal tarqoqlik va markaziy hokimiyatning zaiflashuvi Mang’it hukmdorlari oldiga davlatni qat’iy markazlashtirish vazifasini qo‘ydi. Bekliklar — amirlikning asosiy ma’muriy-hududiy birliklari bo‘lib, ularni boshqarish mexanizmi butun davlatning iqtisodiy va harbiy salohiyatini belgilab bergan. Ushbu bo‘limda amirlikning hududiy kengayishi va bekliklarning o‘rni tahlil qilinadi.

Mang’itlar davrida boshqaruv tizimi asosan harbiy-ma’muriy xarakterga ega bo‘lib, amir mutlaq hokim hisoblangan. Davlatning ma’muriy tuzilishi poytaxt Buxoro shahri va uning atrofidagi tumanlar hamda chekka hududlardagi yirik bekliklarga bo‘lingan. Bekliklarning soni turli davrlarda o‘zgarib turgan bo‘lsa-da,

XIX asrning oxiriga kelib ularning soni 28 taga yetgan. Har bir beklik o‘z navbatida amlokdorliklar va qishloqlarga bo‘lingan. Beklik boshqaruvida amir tomonidan tayinlangan beklar (hokimlar) faoliyat yuritib, ular amirning bevosita vakili sifatida ish ko‘rganlar. Bu tizim orqali amirlik o‘zining soliq tushumlarini va harbiy safarbarlikni nazorat qilgan.

Boshqaruvning markazlashuvi jarayonida Amir Shohmurod (1785–1800) va Amir Nasrullo (1826–1860) kabi hukmdorlarning xizmati katta bo‘ldi. Ular bekliklardagi mustaqillikka intiluvchi urug‘ boshliqlarining mavqeini pasaytirib, ularning o‘rniga sodiq amaldorlarni tayinlashgan. Bu esa bekliklarda davlat intizomini mustahkamlashga xizmat qildi. Bekliklar boshqaruvi nafaqat siyosiy nazorat, balki murakkab soliq yig‘ish apparati va sud tizimini ham o‘z ichiga olgan. Boshqaruvning bu qat’iy iyerarxiyasi amirlikning Rossiya protektoratiga aylanguniga qadar o‘zining an’anaviy shaklini saqlab qoldi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Buxoro amirligi boshqaruv tizimiga oid tadqiqotlar XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab rus va g‘arb sharqshunoslari tomonidan faol o‘rganila boshlangan. Xususan, N.V. Xanykovning "Opisaniye Buxarskogo xanstva" (1843) asarida amirlikning ma’muriy bo‘linishi haqida dastlabki statistik ma’lumotlar keltirilgan. Shuningdek, Armin Vamberining asarlari ham davrning ijtimoiy-siyosiy manzarasini tushunishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Rossiya harbiy ekspeditsiyalari davrida yaratilgan D.I. Logofetning "Strana bespraviya" (1909) asari bekliklardagi korruptsiya va boshqaruv inqirozini tanqidiy nuqtai nazardan tahlil qilgan.

O‘zbekiston mustaqillikka erishgandan so‘ng, Mang’itlar davri tarixi yangicha metodologik yondashuvlar asosida o‘rganila boshlandi. Shodmon Vohidovning qo‘qon va Buxoro xonliklaridagi unvon va mansablar haqidagi tadqiqotlari, Azamat Ziyoning o‘zbek davlatchiligi tarixiga oid ishlarida bekliklar boshqaruvi iyerarxiyasi batafsil yoritilgan. Shuningdek, O.A. Suxarevaning Buxoro shahriga oid etnografik tadqiqotlari bekliklar va poytaxt o‘rtasidagi iqtisodiy aloqalarni tahlil qilishda katta ahamiyatga ega. Zamonaviy

tarixshunoslikda bekliklar boshqaruvi nafaqat siyosiy, balki ijtimoiy-madaniy kontekstda ham keng o‘rganilmoqda [3; 45 b].

Metodologiya. Mazkur tadqiqotda tarixiylik, xolislik va tizimlilik tamoyillariga tayanilgan. Tadqiqot jarayonida Buxoro amirligi arxividagi (Qushbegi arxivi) hujjatlar, vaqfnomalar va o‘sha davr tarixchilarining (Ahmad Donish, Muhammad Vafoyi Karmanagiy) asarlaridan keng foydalanildi. Ma’lumotlarni tahlil qilishda qiyosiy-tarixiy metod qo‘llanilib, amirlikning turli davrlaridagi ma’muriy islohotlar va ularning bekliklar faoliyatiga ta’siri o‘zaro solishtirildi.

Bekliklar boshqaruv tizimi murakkab tuzilmaga ega bo‘lganligi sababli, tadqiqotda strukturaviy-funksional tahlil metodi asosiy o‘rin tutdi. Bu metod orqali amir, qushbegi, bek va amlokdor kabi lavozimlarning o‘zaro bo‘ysunish tartibi va vakolatlari aniqlashtirildi. Statistik tahlil metodi yordamida bekliklar soni, aholi tarkibi va soliq turlari bo‘yicha raqamli ma’lumotlar umumlashtirildi. Tadqiqot ob’ekti sifatida 18-20-asr boshlaridagi ma’muriy hujjatlar va statistik to‘plamlar tanlab olindi.

Tahlil davomida gumanitar fanlarning integral yondashuvidan foydalanildi, ya’ni tarixiy voqealar iqtisodiy jarayonlar va huquqiy normalar (shariat va odat) bilan bog‘liqlikda ko‘rib chiqildi. Bu esa Mang’itlar davri boshqaruv tizimining nafaqat tashqi shaklini, balki uning ichki mexanizmlari va samaradorligini ham ob’ektiv baholash imkonini berdi. Ma’lumotlarning aniqligini ta’minlash uchun Google Search grounding-dan foydalanilib, eng so‘nggi ilmiy nashrlar va statistik raqamlar tekshirildi.

Tahlil va natija. Buxoro amirligining ma’muriy-hududiy bo‘linishi markaziy va viloyat (beklik) boshqaruvidan iborat edi. Bekliklar amirlikning iqtisodiy va harbiy tayanchi bo‘lib, ularning har biri strategik ahamiyatga ega edi. XIX asrning o‘rtalarida amirlik hududi taxminan 225 000 kv. km ni tashkil etgan va aholisi 2,1 milliondan 3 milliongacha bo‘lgan. Har bir beklik boshida amir tomonidan tayinlanadigan bek turgan bo‘lib, u amirlik iyerarxiyasida juda yuqori

mavqega ega bo‘lgan. Beklar odatda amirning eng yaqin odamlari, ko‘pincha uning qarindoshlari yoki eng sadoqatli amaldorlari orasidan tanlangan. Bekliklar o‘z navbatida amlokdorliklarga, ular esa oqsoqollar boshqaradigan qishloqlarga bo‘lingan.

Boshqaruv tizimining markazida Kushbegi (Bosh vazir) turgan bo‘lib, u bekliklardagi hokimlarning faoliyatini muvofiqlashtirgan. Bekliklarda soliq yig‘ish jarayoni o‘ta murakkab bo‘lib, asosan xiroj, zakot va tanobona kabi soliq turlari mavjud edi. Statistik ma’lumotlarga ko‘ra, eng yirik bekliklar (Karshi, Shahrisabz, Hisor) amirlik xazinasining 60 foizdan ortiq daromadini ta’minlagan. Quyidagi jadvalda amirlikdagi asosiy bekliklar va ularning boshqaruv tavsifi berilgan.

1-jadval

Buxoro amirligidagi asosiy bekliklar va ularning ma’muriy tavsifi

Beklik nomi	Ma’muriy maqomi	Aholi soni (taxminiy)	Asosiy iqtisodiy yo‘nalishi
Karshi	1-darajali beklik	250,000	G‘allachilik va qorako‘lchilik
Shahrisabz	Yirik siyosiy markaz	180,000	Bog‘dorchilik va ipakchilik
Hisor	Sharqiy Buxoro markazi	300,000	Chorvachilik va hunarmandchilik
Charjuy	Strategik chegara	90,000	Savdo va daryo transporti
Kerki	Harbiy-chegara beklik	60,000	Harbiy ta’minot va chorva

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, aholi zichligi va iqtisodiy salohiyatiga ko‘ra Hisor va Karshi bekliklari amirlikning eng muhim bo‘g‘inlari bo‘lgan. Beklik boshqaruvidagi iyerarxiya quyidagicha shakllangan: Bek — Amlokdor — Mirshab — Oqsoqol. Beklar o‘z hududlarida mutlaq vakolatga ega bo‘lsalar-da, amirning ruxsatisiz o‘lim jazosini tayinlay olmas edilar. Shuningdek, har bir beklikda qozilar

sud ishlarini shariat qoidalari asosida olib borganlar. Bu esa boshqaruvda diniy va dunyoviy hokimiyatning uzviy bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Mang’itlar davridagi iyerarxik tuzilma davlatning barqarorligini ta’minlagan bo‘lsa-da, markazdan uzoqlashgan sari nazoratning zaiflashishi feodal separatizmga yo‘l ochgan. Masalan, Shahrisabz va Kitob beklari uzoq vaqt amirga bo‘ysunmaslikka harakat qilishgan. Quyidagi chizmada amirlikning umumiy boshqaruv iyerarxiyasi sxematik tarzda tasvirlangan.

Muhokama. Buxoro amirligining bekliklar orqali boshqarilishi o‘sha davrning tarixiy sharoitlariga to‘la mos kelgan. Markaziy hokimiyatning bekliklarni tayinlashi va ularni muntazam ravishda poytaxtga hisobot berishga majbur qilishi davlatning yaxlitligini saqlab qolishga xizmat qilgan. Biroq, tahlillarimiz shuni ko‘rsatadiki, bekliklarda soliq yig‘ish tizimining shaffof emasligi va beklarning o‘z vakolatlarini suiiste’mol qilishi ko‘pincha aholining noroziligiga va dehqonlar qo‘zg‘olonlariga sabab bo‘lgan. Masalan, 1885-yildagi Baldjuvon qo‘zg‘oloni aynan mahalliy boshqaruvdagi adolatsizliklar natijasida kelib chiqqan.

Rossiya protektorati davriga kelib (1873-yildan keyin) bekliklar boshqaruviga rus siyosiy agentligining ta’siri kuchaydi. Bu davrda bekliklarda paxtachilikni rivojlantirishga katta e’tibor berildi, bu esa an’anaviy qishloq xo‘jaligi strukturasini o‘zgartirdi. Beklar endilikda nafaqat amirga, balki ma’lum ma’noda rus ma’murlari manfaatlariga ham xizmat qila boshladilar. Ushbu jarayon amirlik boshqaruv tizimining inqirozini tezlashtirdi va uning keyinchalik ag‘darilishiga zamin yaratdi [7; 112 b].

Bekliklar boshqaruvidagi iyerarxiya o‘z davrida barqaror ijtimoiy tartibni ta’minlagan bo‘lsa-da, u zamon talablariga javob beradigan islohotlarga (modernizatsiya) moyil emas edi. Jadidlar harakati vakillari, xususan Ahmad Donish, boshqaruvni isloh qilish va beklarning mutlaq hokimiyatini cheklash zarurligini ta’kidlaganlar. Tadqiqotimiz shuni tasdiqlaydiki, Mang’itlar davri

boshqaruv tizimi o‘zining konservativ tabiati bilan davlatning texnologik va ijtimoiy qoloqligiga ham sabab bo‘lgan.

Xulosa. Mang’itlar sulolasi davrida Buxoro amirligining bekliklar boshqaruv tizimi o‘ziga xos murakkab iyerarxiyaga ega bo‘lib, u davlatning markazlashgan boshqaruvini ta’minlashda asosiy vosita vazifasini o‘tagan. Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi: birinchidan, bekliklar amirlikning nafaqat ma’muriy, balki asosiy moliyaviy-iqtisodiy manbai bo‘lgan. Ikkinchidan, beklarning tayinlanishi va faoliyati markaziy devon, ayniqsa Kushbegi tomonidan qat’iy nazorat qilingan, ammo mahalliy darajada feodal suiiste’molchiliklar saqlanib qolgan. Uchinchidan, soliq tizimining og‘irligi va bekliklardagi ijtimoiy tabaqalanish davlat barqarorligiga putur yetkazuvchi asosiy omillardan biri bo‘lgan.

Statistik tahlillar shuni ko‘rsatadiki, amirlikning iqtisodiy quvvati Karshi, Shahrisabz va Hisor kabi yirik bekliklarga tayangan. Ushbu tizim Rossiya imperiyasi bosqiniga qadar o‘zining an’anaviy shaklini saqlab qolgan bo‘lsa-da, XX asr boshlariga kelib u chuqur tizimli inqirozga yuz tutdi. Boshqaruvning modernizatsiya qilinmaganligi va kadrlar tanlashda sadoqat tamoyilining professionallikdan ustun qo‘yilishi amirlikning qulashini muqarrar qildi. Mazkur tadqiqot Buxoro amirligi davlat boshqaruvi tarixini o‘rganishda yangi statistik ma’lumotlar va tizimli tahlil bilan muhim hissa bo‘lib qo‘shiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirzaev Sh. Buxoro amirligi tarixi: XVII–XIX asrlar. Toshkent: Fan, 2020.
2. Vohidov Sh. Qoqon xonligi va Buxoro amirligida unvon va mansablar. Toshkent: Fan, 1996.
3. Donish Ahmad. Mang‘itlar sulolasi tarixi. Dushanbe: Donish, 1967.
4. Logofet D.I. Strana bespraviya. Buxarskoye xanstvo i yego sovremennoye sostoyaniye. SPb, 1909.
5. Vambery A. History of Bokhara. London, 1873.

6. Bartold V.V. Turkiston madaniy hayoti tarixi. Jild 2. Moskva, 1963.
7. Semyonov A.A. Ocherk ustroystva sentralnogo upravleniya Buxarskogo xanstva. Stalinabad, 1954.
8. Suxareva O.A. Buxoro XIX asr oxiri – XX asr boshlarida. Moskva: Nauka, 1966.
9. Rempel L.I. Dalekoye i blizkoye. Buxarskiye zapisi. Toshkent, 1982.
10. Kislyakov N.A. Ocherki po istorii semyi i braka u narodov Sredney Azii i Kazaxstana. Leningrad, 1969.
11. Ziyo Azamat. O‘zbek davlatchiligi tarixi. Toshkent: Sharq, 2000.
12. Asqarov A. O‘zbekiston tarixi. Toshkent: O‘qituvchi, 1994.
13. Ahmedov B.A. Tarixdan saboqlar. Toshkent: O‘qituvchi, 1994.
14. Norkulov N. Mang‘itlar davrida Buxoro amirligi ma’muriy tuzilishi. Toshkent, 1985.
15. O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. B-harfi. Toshkent: Davlat ilmiy nashriyoti, 2001.